

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי הרוח המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל

מחקרים בלשון

יז-יח

ספר היובל לאהרן ממון

מחקרים בלשון

החוג ללשון העברית

מרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית

כתובת המערכת : החוג ללשון העברית
האוניברסיטה העברית, הר הצופים,
ירושלים 9190501

מחקרים בלשון

יז-יח

העורכים: יוחנן ברויאר, שמואל פסברג ועפרה תירוש-בקר

מזכיר המערכת: עברי בוניס

ירושלים ה'תשע"ז

תוכן העניינים

ה	פתח דבר
1	העורכים אהרן ממן
5	אהרן ממן בית הספר של החיים
15	אלנתן חן רשימת הפרסומים של אהרן ממן
31	יצחק אבישור פורים והושענה רבא – שמותיהם, כינוייהם וגלגוליהם בעברית, בארמית ובערבית
47	אילן אלדר העשייה הלשונית בעברית בקהילה הספרדית-פורטוגזית באמסטרדם
65	דוד בונים השורשים הערביים-יהודיים למסורת תרגום המקרא בלאדינו
89	יהושע בלאו עיונים במילונו המקראי של אלפאסי
95	יהושע בלאו ויוסף יהלום טיפולוגיה של כתבי יד בניקוד ארץ-ישראלי
117	דרור בן אריה "מקנה אברם" לאברהם דבלמש: קריאה מחודשת בדקדוק עברי מהמאה ה"ז לאור חיבורים עבריים ולטיניים
137	נאסר בסל על השוואת הלשונות ב"תפסיר אלאלפאט" לאבו אלפרג' הארון: ההשוואות ללשון חכמים ולארמית
161	משה בר-אשר מגבלות הכתיב והכתב ותורת הצורות: סוגיה בדקדוק לשון חכמים
179	אליצור בר-אשר סיגל עיון בשאלות רטוריות בארמית הבבלית
205	יוחנן ברויאר רבה ורבא, אבה ואבא – כתיב, הגייה והוראה
221	חנוך גמליאל לדרך ההגדרה המילונית בימי הביניים – מנחם בן סרוק ורש"י
237	סנטיאגו גרסיה-חלון כתבי יד שקדמו ל-" <i>Introductiones</i> לאלפונסו דה סמורה (Alfonso de Zamora)

251	ההגייה הכפולה של רי"ש	אהרן דותן
	לשון קודש, לשון כשדים, לשון יוונים:	יונתן האורד
301	רשימת הלשונות ב"מאור עין" ומסירתו של "דקדוקי המקרא"	
317	הערבית של יהודי פקיעין: בין ערבית יהודית לערבית מקומית	יהודית הנשקה
337	מסורת תימן בקריאת המשנה – סוגיה אחת במערכת הפועל	דורון יעקב
347	מבטא הדגש במסורת הקריאה הטברנית של המקרא	ג'פרי כאן
361	מימושי קמץ בימינו (כיצד יש לבטא מילים כמו נַעֲמִי או תַּעֲבָדִים?)	אשר לאופר
387	טיבן של רשימות מילים מקובצות במחברת מנחם בן סרוק	חוזה מרטינו דלגאדו
407	נוסח מחברת מנחם על פי מהדורת א' סאנץ-בדייוס	חננאל מירסקי
427	'פְּרוֹי דְיוֹסָף' – שתי הערות מסורה על מילים קמוצות וגלגוליהן	יוסף עופר
447	נסתר עבר בפועלי ל"י הנחתם ב־u בארמית השומרונית	שמואל פסברג
455	עברית בצלה של ארמית חדשה: עברית "מזרחית" כפי שמשתקפת בטקסט עברי, מספר עיירות הכורדים, של חכם יהודי מכורדיסטן משנת תרצ"ב (1932)	יונה צבר
501	מקרא קצר – הפיכתו של כלל פרשני לכלל לוגי בכתביו של כספי	משה קהן
517	הבדלי הרגלי הכתיב בין חלקים שונים של כתב־יד קאופמן של המשנה	מיכאל ריז'יק
537	קווי ייחוד לקסיקליים בעברית הכתובה של תקופת התחייה	יעל רשף
557	עקרון המכנה המשותף בהתגבשות העברית ובהתפתחותה	אורה (רודריג) שורצולד

573	היצגי הקהילה היהודית ואתוס קהילתי – עיון סוציו־פרגמטי־לשוני בקינה של ר' שלמה חלואה (מכנאס, 1790)	יוסף שיטריט
595	חידושי לשון וצורות נדירות ביצירתם הרוחנית של חכמי מרוקו	יוסף תדגי
611	עברית וערבית בדרושים לבר מצווה מגרדאיה (אלג'יריה)	עפרה תירוש־בקר
IX		תקצירים באנגלית

מימושי קמץ בימינו (כיצד יש לבטא מילים כמו נַעֲמִי או תַּעֲבָדִים?)

א. השתלשלות מבטאי הדיבור העברי

מבטאי הדיבור העבריים התפתחו בתפוצות ישראל במשך אלפי שנים. מסורות ההגייה הלכו ונבדלו זו מזו בעיקר בגלל הגליות השונות ובהשפעת השפות שבאו במגע עם העברית. בתחילה צמחו מסורות הלשון מתוך דיאלקטים אזוריים, ואפשר היה לתחום את ההגיות השונות לפי אזורים גאוגרפיים שונים. אפילו בתקופה קדומה כבר היו דיאלקטים שונים בעם ישראל, כפי שמעיד המקרא עצמו בספר שופטים על הגייתם השונה של בני אפרים (שופטים יב 6 – שָׁלָל/סָלָל).

בגלי ההגירה והגירוש שפקדו את עמנו במרוצת ההיסטוריה הוכחדו והתמזגו קהילות שלמות, והדיאלקטים האזוריים אף נעקרו ממקומם הגאוגרפי. דוברי ההגיות השונות התפזרו והתקבצו באזורים גאוגרפיים חדשים.¹ עם ישראל נדר אמנם בין גליות ובין לשונות, אך השכיל לשמור אמונים לעברית. יהודים שאפו לשמר את לשון התפילה והקריאה בכתבי הקודש, ולשם כך פותחו שיטות ניקוד שנועדו לסייע בשימור המסורות שעברו עד אז בעל־פה מדור לדור. מן המאה השביעית ועד למחציתה הראשונה של המאה העשירית לספירה התפתחו שלוש שיטות ניקוד עיקריות לעברית הכתובה, והן שיקפו שלוש מסורות הגייה שונות: הניקוד הבבלי, הניקוד המכונה ארץ־ישראלי והניקוד הטברני. מטרתן של שיטות ניקוד אלה הייתה אחת – לשמר את נוסח המקרא בדקדקנות ולקיימו בקפידה.²

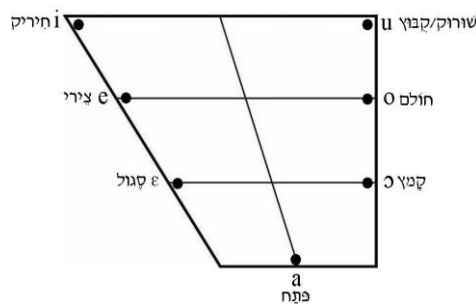
מגוון מבטאי העברית כיום יונק משלוש מסורות הניקוד האלה. הניקוד הבבלי שיקף את המבטא שנהג בקהילות בבל של הגאונים (מזרח, צפון־מזרח ודרום־מזרח א"י). הניקוד הארץ־ישראלי שיקף את המבטא שנהג בקהילות ישראל שבדרום א"י

1 במרכזים שונים בישראל, באירופה, בצפון אמריקה ובדרומה, בדרום אפריקה ובאוסטרליה. למעשה כשאנו מדברים היום על מבטא תימני, ספרדי או אשכנזי בעברית בת־זמננו איננו מתכוונים למבטא שמדובר באזור גאוגרפי מסוים אלא למבטא שמוצאו ומקורו באותו אזור גאוגרפי. למשל, בבית כנסת בניו־יורק אנו יכולים לשמוע הגייה אשכנזית מפי דוברים שנולדו בניו־יורק, ובבית כנסת בירושלים נוכל לשמוע מבטא תימני מפי ילידי ירושלים.

2 מורג תשכ"ח, עמ' 841; יהלום תשמ"ח; אלדר תשמ"ט; יבין תשס"ג, מבוא. על ההבדלים הגראפיים בין שיטות הניקוד האלה ר' למשל מורג תשכ"ח ויבין תשס"ג, עמ' 54–89.

ובמערבה ("דרום א"י" בפי וויינרייך (תשכ"ד, עמ' 230), כדי להבדילו מהטברני שהוא "צפון א"י"), וההנחה המקובלת היא שהניקוד הטברני שיקף את מסורת ההגייה של אסכולת טבריה. שלוש מסורות הניקוד שיקפו הבדלים ברורים של שלושה סוגי מבטאים (או שלושה דיאלקטים) שנבדלו זה מזה.³ במאמר זה נעסוק רק בתנועות, ומהן נתמקד במבטא הקמץ.

מניתוח הטקסט המקראי במסורת הטברנית עולה כי במערכת התנועות הטברנית היו שבע תנועות פונמיות (מבחינות), כפי שמעידים בבירור גם בעלי המסורה עצמם. בכתבי בעלי המסורה הטברנית יש דיונים על מערכת התנועות, ומהם עולה בפירוש כי במערכת התנועות שבשפתם יש שבע איכויות של תנועות שהם כינו **שבעת המלכים**. איור 1 מסכם את מערכת התנועות הטברנית בשיטת הסימון הבין-לאומית של יפ"א בתוך טרפז התנועות המקובל.⁴

איור 1: מערכת התנועות בעברית הטברנית ("שבעת המלכים")

החוקרים תמימי דעים שבדיאלקט הטברני לא הבחינו בין מה שאנו מכנים קמץ גדול וקמץ קטן, ורובם משערים שאיכותו הייתה אחת – [ɔ].⁵ מניתוח הטקסט המקראי במסורת הבבלית עולה כי במערכת התנועות שלה היו

3 מורג תשכ"ח; יהלום תשמ"ח, עמ' 115; או ייבין תשס"ג. המסורות אף נבדלו פה ושם גם בנוסחי הכתיבה של אמות קריאה יתרות וחסרות.

4 ר' לאופר תשס"ט, פרק 15; וכן ר' בן-חיים תשי"ג, עמ' 90-91; דותן תשכ"ז; מורג תשכ"ח; בלאו תש"ע; אלדר תשנ"ד; כאן 1997. השוואים (=השווא הנע והחטפים) במסורת הטברנית שיקפו גם כן את שבע איכויות התנועות שבטרפז, ולפי עדויות של בעלי המסורה עצמם ההבדלים בין מימוש השוואים ובין מימוש התנועות הרגילות היו רק הבדלי משך – השוואים נהגו בחטיפות.

5 ר' למשל גזניס 1910, עמ' 50; ברגשטרסר תשמ"ב, עמ' 100; סגל תרפ"ח, עמ' 113; מורג תשכ"ג, עמ' 103; ויינברג 1968, עמ' 151; ז'אוו ומוראוקה 1993, עמ' 40; ייבין תשמ"ה, עמ' 56; דותן תשנ"ב, עמ' 103.

שש תנועות פונמיות, כמתואר באיור 2 (לצורך השוואה הוכנסה מערכת התנועות הטברנית בשלוש השורות שבתחתית האיור). בניקוד הבבלי יש סימן אחד המקביל לפתח ולסגול הטברניים. קרוב לוודאי שהבדל זה נבע מהעובדה שהניקוד הבבלי התפתח באזור שבו לא הבחינו בין פתח לסגול טברניים. תופעה כזאת אינה צריכה להפתיע, שכן חוסר הבחנה בין פתח לסגול נשאר עד ימינו אלה בכל מסורות הקריאה התימניות, ואכן החוקרים בדעה אחת כי המסורות התימניות הן תולדות של מסורת הקריאה הבבלית.⁶

Babylonian Niqud with ב	ב	ב	ב	ב	ב	ב	6
Tiberian Niqud	hiriq	tzere	segol	patah	qamatz	holam	qubutz shurug
Niqud with ב	ב	ב	ב	ב	ב	ב	7
IPA	/i/	/ε/	/e/	/a/	/ɔ/	/o/	/u/

איור 2: מערכת התנועות של העברית בניקוד הבבלי

כמו במסורה הטברנית, אף במסורה הבבלית הייתה לקמץ איכות אחת בלבד, כאיכות הקמץ הטברני – [ɔ].⁷

הניקוד המכונה ארץ-ישראלי שיקף מבטא עברי שהיו בו רק חמש תנועות פונולוגיות, כמתואר באיור 3, שכן בניקוד הזה לא הבחינו בין צירי לסגול ולא בין פתח לקמץ כבניקוד הטברני (גם באיור זה הוספנו לצורך השוואה שלוש שורות המתארות את הניקוד הטברני). חוסר הבחנה כזה מאפיין עד ימינו אלה את הקהילות

75; אלדר תשנ"ד, עמ' 7; בלאו תש"ע. לדעתם ההרגל שלנו להבחין בין קמץ גדול לקמץ קטן נובע מניתוח העברית הטברנית בכלים של מסורות עדות שמקורן אינו העברית הטברנית.

6 ר' מורג תשכ"ג, תשכ"ח; אלדר תשנ"ד, עמ' 21. כל המסורות התימניות הוגות בשווה זוגות מילים כמו אָרָאָנו (במדבר כג 9) / אָרָאָנו (מיכה ז 15); חֶבְלִי ('כאב', הושע יג 13) / חֶבְלִי ('חבל ארץ', יהושע יז 5).

7 ר' ייבין תשמ"ה, עמ' 56.

המכונות "ספרדיות", וההנחה המקובלת היא שהמסורות הספרדיות הן תולדות של מסורת הקריאה הארץ-ישראלית.⁸

זאת דוגמה למסורה בניקוד א"י, שמייצג מערכת בת 5 תנועות

טופו התנועות של המסורה הא"י

Palestina Niqqud	ב	ב	ב	ב	ב	ב	5
Tiberian Niqqud	hiriq	tzere	segol	atah	qamatz	holam	qubutz shuruq
Niqqud with	ב	ב	ב	ב	ב	ב, בו	7
IPA	/i/	/e/	/e/	/a/	/o/	/o/	/u/

איור 3: מערכת התנועות של העברית בניקוד הארץ-ישראלי

מאפיין נוסף של הניקוד הארץ-ישראלי הקדום הוא ניקוד של חולם במקומות שבניקוד הטברני מופיע קמץ בהברה סגורה בלתי-מוטעמת (דהיינו במקומות שבהם היינו מצפים למה שמכונה בפינו היום "קמץ קטן"). במילים כמו אֶזְנֶךָ, אֶזְנִי, אֶזְנֶיךָ אנו מוצאים בניקוד הארץ-ישראלי חולם. לדוגמה: במקום שבטברנית כתוב קָדְשׁוֹ והקו"ף מנוקדת בקמץ, אנו מוצאים בניקוד הארץ-ישראלי קודשו (בווי"ו אחרי

8 כתבי היד בניקוד הארץ-ישראלי אינם הומוגניים בכמות סימני הניקוד המשמשים בהם ואינם בני תקופה אחת. החוקרים נוטים לסברה שהניקודים הקדומים משקפים כאמור מערכת של חמש תנועות. עם השנים הוכנסו באופן מלאכותי סימני ניקוד נוספים כדי לחקות מעין ניקוד טברני. לדעת החוקרים הסימנים המאוחרים אינם מעידים על מסורת הגייה נפרדת אלא על שאיפה ל"טברני", שכן הניקוד הטברני הפך לניקוד היוקרתי והמועדף. אחת הראיות היא שבכתבי היד המאוחרים יש שימוש מבוזבז בסימני קמץ ופתח ובסימני צירי וסגול (ר' מורג תשכ"ח, עמ' 855; יהלום תשמ"ח, עמ' 130, 142; אלדר תשנ"ד, עמ' 18-19; היימנס 2013). עדות ספרדיות לא הבחינו בדיבור בין זוגות מילים כמו זָכַר (פועל, בראשית מ 23) / זָכַר (זָכַר ונִקְבָּה, בראשית א 27); נָלַחַם (בזמן עבר) / נָלַחַם (בבינוני); חָקַל ('אזור', דברים ג 13) / חָקַל ('צער', ישעיה סו 7); נָעַד ('לעולמים', שמות טו 18) / נָעַד ('לשון עדות', ירמיה כט 23).

הקו"ף). כלומר הקמץ שאנו מכנים קמץ קטן מנוקד בניקוד הטברני בקמץ, אך בניקוד הארץ-ישראלי הוא מנוקד בדרך כלל בחולם.⁹ תכונה זאת, של בידול בין מימושים שונים של הקמץ, נשמרה בקהילות הספרדיות המבחינות בטקסט המנוקד בניקוד טברני בין קמץ גדול לבין קמץ קטן, אף שסימנם שווה בניקוד.¹⁰ אנו רואים אפוא כי הניקוד הארץ-ישראלי הקדום שיקף מבטא קרוב לזה המוכר לנו ביסוד המסורות הספרדיות כיום.

מסורות הניקוד השונות מעידות שכבר בתקופה קדומה מאוד נהגו בהגיית העברית דיאלקטים שונים, ומעידים על כך גם מקורות נוספים כמו תעתיקי שמות בתרגומי מקרא עתיקים. באשר למימושי התנועות של שלוש מסורות הלשון נוכל לסכם: הניקוד הטברני שיקף מסורת הגייה שבמערכת התנועות שלה היו שבע תנועות פונולוגיות, הניקוד הבבלי שיקף מערכת של שש תנועות פונולוגיות, והניקוד הארצי-ישראלי שיקף מערכת של חמש תנועות פונולוגיות.

השיטה המשוכללת והמושלמת של מסירת המקרא היא ללא ספק המסורת הטברנית, והיא עולה בהרבה על השיטות האחרות. ואכן כבר בתחילת האלף השני מסורת הניקוד הטברנית גוברת על מסורות הניקוד האחרות, ונוסח טברני נעשה לנוסח המחייב את כל עדות ישראל כמעט בכל תפוצותיה.¹¹

עם ישראל התאחד ודבק אפוא במסורה הטברנית, אך יש להדגיש שהוא התאחד רק מהבחינות של הכתיב, של הניקוד ושל הטעמים. מבחינת ההגייה המשיכה כל עדה במסורת ההגייה הפונטית שהייתה נהוגה בה זה דורות. עדות ישראל לא שינו את המבטאים שלהן והמשיכו להשתמש במערכות הפונולוגיות שהשתמרו בכל עדה במשך הדורות. נוצר אפוא מצב שהגיתן של העדות בפועל לא תאמה לגמרי את המבטא המונח ביסודה של המסורה הטברנית. למשל, התימנים קיבלו אמנם את נוסח המקרא הטברני, אך במבטאם המשיכו למעשה לממש את הפתח ואת הסגול כבמסורת הבבליית שנהגה אצלם.¹² אף הספרדים קיבלו את נוסח המקרא הטברני, אך שלא כבמסורת טברני, הם לא הבחינו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול.¹³

9 בלשון "בלשנית" נוכל לכלול ולומר, כי תנועת /u/ פרוטושמיית קצרה בהברה סגורה ובלתי-מוטעמת מנוקדת בטברנית בקמץ, אך בניקוד הארץ-ישראלי – בחולם (בנרדוד תשי"ח, עמ' 29; מורג תשכ"ג, עמ' 102; ילון תשל"א, עמ' 385; ייבין תשמ"ה, עמ' 57, 377 ואילך).

10 יהלום תשמ"ח, עמ' 130–131.

11 ייבין תשס"ג, עמ' 7.

12 תימנים לא הבחינו למשל בין אָרָאנו (במדבר כג 9) לבין אֶרְאָנו (מיכה ז 15).

13 ספרדים לא הבחינו למשל בין גֻלְחָם (פועל בעבר) לבין גֻלְחָם (פועל בבינוני) או בין חָבֵל ('אזור', דברים ג 13) לבין חָבֵל ('צער', ישעיה סו 7).

כאמור, עם ישראל התאחד ודבק במסורת הטברנית מהבחינות של הכתב, של הניקוד ושל הטעמים, אך לא מבחינת ההגייה. מכאן שבימינו אלה אנו יכולים להבחין בארבעה מבטאים ליטורגיים יהודיים עיקריים, ורובם אף מתפצלים לכמה תת-מבטאים (לכמה ענפים).¹⁴

בעברית בת זמננו אפשר להבחין בשני סוגי הגיות: (א) בעברית הליטורגית על שלל מבטאיה, וכוונתנו לשלל מסורות הלשון בפי עדות ישראל השונות המשמשות לצורכי תפילה וקריאה בתנ"ך; (ב) בעברית המדוברת ובה אפשר להבחין בשני מבטאים: עברית מזרחית ועברית לא-מזרחית. המבטאים האלה מסוכמים בטבלה 1.¹⁵

14 יש מבטא עברי נוסף, לא יהודי, של המסורת השומרונית אך הוא חורג מתחום דיוננו. ר' בן-חיים תשל"ז.

15 חוקרים רבים חקרו מבטאים עבריים שונים בפי עדות ישראל וקצר המצע מלהזכיר את כולם. המרכז החשוב מכולם הוא "המרכז לחקר מסורות הלשון של קהילות ישראל", שייסד מורי ורבי פרופ' שלמה מורג ז"ל. מרכז זה הניב שלל מחקרים ובהם: (1) הסדרה **עדה ולשון**, שבה יצאו לאור עד כה 31 כרכים (כל כרך מוקדש למונוגרפיה באחת הסוגיות הנוגעות למסורות הלשון של קהילות ישראל); (2) הסדרה **מסורות** (כרכים א-ט), שאף היא עוסקת במסורות הלשון של העברית ושל הארמית כפי שהן באות לידי ביטוי בקריאה המסורתית של טקסטים ליטורגיים. לאחרונה התפרסמה במרשתת **אנציקלופדיה של הלשון העברית** בעריכת ג'פרי כאן ובה מאמרים שונים המסכמים את מבטאי העדות (כאן 2015).

טבלה 1: המבטאים בעברית בת-ימינו

א. מסורות הלשון הליטורגיות של העברית בפי עדות ישראל נשים לב שהחלוקה בטבלה זאת איננה על פי מעמד חברתי, ומבחינה סינכרונית אף איננה לפי חלוקה גאוגרפית (אזורית). היא מושפעת בעיקר ממוצא הדוברים או מדוברים שסיגלו לעצמם את אותו מבטא. במבטאי הדיבור העבריים של מסורות הלשון הליטורגיות אנו מבחינים כיום בארבעה מבטאים עיקריים, ורובם מתפצלים לכמה תת-מבטאים (לכמה ענפים):

מבטאים עיקריים	מוצא ענפי המשנה (או מוצא צאצאי מהגרים ממקומות אלה)
1	תימני (צאצאי המסורה הבבלית) שמקורו במרכז (צנעה) שמקורו בצפון (צעדה) שמקורו בדרום-מערב (חוגרייה) שמקורו בדרום (עזן) שמקורו במזרח (חפן)
2	ספרדי (צאצאי המסורה הארץ-ישראלית) מזרחי לא-מזרחי שמקורו בארצות דוברות ערבית (עיראק, סוריה, לבנון, מצרים, מרוקו, תוניס ועוד) שמקורו בארצות דוברות ארמית (כורדיסטן, פרס, סוריה) שמקורו בארצות דוברות פרסית שמקורו בגיאורגיה (גרוזינית = גיאורגית) שמקורו באתיופיה ובאריתריאה (געז, אמהרית) שמקורו באירופה הספרדית (דוברי לדינו) שמקורו באירופה הספרדית (דוברי איטלקית, יוונית, בולגרית ויוגוסלבית) שמקורו באירופה הספרדית (דוברי הולנדית-פורטוגזית)
3	אשכנזי (צאצאי המסורה הטברנית) שמקורו בדרום-מזרח אירופה (גליציה, רומניה, אוקראינה) שמקורו בצפון-מזרח אירופה (ליטא, ברוס) שמקורו במרכז אירופה (פולניה) שמקורו במערב אירופה (גרמניה, אנגליה)
4	ישראלי לא-מזרחי

ב. המבטאים בעברית המדוברת בת-זמננו:

1. מבטא מזרחי.

2. מבטא לא-מזרחי.

כמה הערות על המבטאים הליטורגיים שבטבלה 1:

1. **המבטא התימני** מאופיין בחוסר הבחנה בין סגול לפתח, ומבחינה זאת אפשר לראות בו המשך של הניקוד הבבלי הקדום. כיום מבחינים במבטא התימני בהתפצלות לחמישה ענפים, הנבדלים זה מזה במאפיינים ברורים הקשורים למחוזות שונים בתימן: (I) צנעה במרכז; (II) צעדה בצפון; (III) חוג'יה בדרום מערב; (IV) חבאן וחאצ'נה במזרח; (V) עדן בדרום.¹⁶
2. **המבטא המכונה ספרדי** מאופיין בחוסר הבחנה בין צירי לסגול ובין קמץ לפתח ובמימוש קמץ טברני בהברה סגורה ובלתי־מוטעמת ב־/o/. מהבחינות האלה אפשר לראות במבטא הספרדי את המשכו של הניקוד הארץ־ישראלי הקדום. אף המבטא הספרדי מתפצל לתת־ענפים הנבדלים זה מזה במאפיינים ברורים הקשורים לגליות השונות: (I) לארצות דוכרות ערבית (כמו עירק, בגדד); (II) לארצות דוכרות לדינו, איטלקית, הולנדית או פורטוגזית; (III) לארצות דוכרות ארמית או פרסית; (IV) לארצות שמדברים בהן גיאורגית (גרוזינית).¹⁷
3. **חוקרים טוענים שהמבטאים האשכנזיים** ממשיכים את המסורת הטברנית, אך אפילו מבחינת התנועות הם אינם זהים: במסורה הטברנית היו שבע תנועות פונמיות, ואילו במבטאי העברית של האשכנזים כיום יש במערכות התנועות רק חמש או שש תנועות. במבטא האשכנזי אפשר להבחין בארבעה תת־ענפים, שהם תוצאה של השתלשלות מבטאים של מהגרים יהודים מאזורים שונים באירופה: (I) מצפון מזרח אירופה; (II) ממרכז מזרח אירופה; (III) מדרום מזרח אירופה; (IV) ממערב אירופה.¹⁸
4. **המבטא בקבוצה 4 שבטבלה, מבטא ישראלי לא־מזרחי**, הוא די חדש והוא התפתח בדורות האחרונים (הוא בן פחות ממאה שנים). יש המכנים אותו "מבטא ספרדי", אך שם זה אינו מוצלח, כי אמנם מבחינת מערכת התנועות ומבחינת

16 דיון מפורט בהתפצלות ובמאפיינים של כל ענף אפשר למצוא בספרו של מו"ר פרופ' שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג. מבחינת נוסחי התפילה קיימים אצל התימנים שני נוסחים: נוסח תימני מקורי, המכונה בלאדי (נוסח המקום), והנוסח הספרדי־שאמי (נוסח ארץ־ישראל; ר' מורג תשכ"ג, עמ' כג).

17 דיון מפורט בהתפצלות ובמאפיינים של הענפים הספרדיים השונים אפשר למצוא במורג תשכ"ח, תשנ"א ותשנ"ג; וכן בכ"ץ תשל"ז ותשמ"א ובהנשקה 2013.

18 ר' גלינרט 2013; אלדר תשע"ד. במבטא האשכנזי יש שניסו להבחין בין מבטאים חסידיים לבין מבטאים לא־חסידיים. אך דעמביצער (תשע"ב, עמ' א-ב) הבהיר שהכוונה בביטוי מבטא חסידי למבטא יהודי מאזור מסוים ולא למבטא של כת מסוימת. הוא מדגים כי בגליציה גם חסידים וגם לא־חסידים קראו הוא כמו קי"א, וברוסיה גם חסידי חב"ד וגם מתנגדיהם ביטאו חולם כמו צירי (גי"א וגוי נהגו בשווה).

מקום הטעם הוא מתאים בעיקרו להגיות הספרדיות, אך מבחינת מערכת העיצורים הוא מתאים להגיות האשכנזיות (מצד אחד הוא איבד את הלועיות ואת רוב הנחציות, אך מצד שני הוא לא שימר את ההגייה האשכנזית של ת). למעשה המבטא הליטורגי החדש, הישראלי הלא-מזרחי, הוא המכנה המשותף הנמוך של שני המבטאים – הספרדי והאשכנזי.¹⁹

ב. מימוש הקמץ במבטאים הליטורגיים של העדות

העברית המדוברת בפנינו היא בעלת מערכת של חמש תנועות, כבניקוד הארץ-ישראלי.²⁰ אבל בקריאת עברית אנחנו נעזרים בניקוד הטברני שייצג דיאלקט בעל מערכת של שבע תנועות. אי-ההתאמה המושלמת בין מערכות התנועות עלולה לעורר קשיים, וכאן נתמקד בקושי של מימוש הקמץ. מוסכם על כל החוקרים כי בניקוד הטברני סימל סימן הקמץ איכות אחת – [o] (ר' הערה 5). אך בעברית שלנו הקמץ ממומש לפעמים ב-[o] (בדומה לקמץ קטן) ולפעמים ב-[a] (בדומה לקמץ גדול). לכן לקוראים במבטא שלנו יש לפעמים קושי להחליט איך לממש את סימן הקמץ שלפניהם, בקמץ קטן או בקמץ גדול.

כדי לסייע בקריאה נכונה יש שהחלו בעשורים האחרונים לסמן בטקסטים ליטורגיים הברל בין שני סוגי הקמץ, והם מסמנים את הקמץ הקטן בסימון שונה במעט מסימונו של הקמץ הרגיל. אפשר לראות דוגמות לכך באיור 4 שבו סומנו שני סוגי הקמצים על צילום קטע מסידור "רינת ישראל" (נוסח אשכנז, מהדורה רביעית מתשס"ז) ועל צילום מסידור "קורן" (נוסח ספרד, תש"ע).²¹

19 על מבטאי העברית השונים ר' מורג 1972; מורג תש"ן; עופר תשס"ח.

20 לאופר תשס"ט.

21 עוד בימי הביניים, בייחוד אצל הספרדים, התפשט מנהג לנקד את הקמץ הקטן בסימן שונה, אך הם סימנו אותו בסימן החטף קמץ. כך במחזוריים ובכתבייד של מקרא שברק אלדר (תשל"ט, עמ' 37-40), וכך בכתב היד של "דייקות" לרשב"ם ובכתב יד של מחזור לונדון מ-1056 ובעוד רבים (ייבין תש"ס, עמ' 174). אבל המרת קמץ קטן בחטף קמץ לא הייתה גורפת. במקומות שאין ספק שהקמץ צריך להתממש בקמץ קטן (כמו קמץ לפני שווא נח או לפני דגש) לא טרחו לסמנו בחטף קמץ. בעניין זה ראוי לצטט את הרד"ק:

אבל אם תדגש האות שאחריה ינקדו הקמץ לבדו [ולא חטף קמץ], כי אין לטעות בו כי בוודאי הוא חטוף אחר שהדגש לצדו, כמו גָּזַי נִזְרָה, כְּנֻשָּׁמִים, והדומים להם. וכן אם האות שאחריה היא בשו"א נח ינקדו קמץ לבדו כי אין לטעות בו כי בודאי הוא חטוף אחר שהשו"א נח הוא לצדו, כי אין אחר הקמץ רחב שו"א נח, כמו קָרְבָּן, קָדְשׁוֹ והדומים להם (קמחי תשכ"ו, עמ' קלז, ב; וראו דיון על כך אצל ייבין תש"ס, עמ' 174).

סידור קורן קמץ גדול קמץ קטן נוסח ספרד	רַבַּת יִשְׂרָאֵל קמץ גדול קמץ קטן נוסח אשכנז
אֶל אֲדוֹן עַל כָּל הַמַּעֲשִׂים בְּרוּךְ וּמְבָרֵךְ בְּפִי כָּל הַנְּשָׁמָה אֵלֵינוּ וְטוֹבוֹ מְלֵא עוֹלָם	אֶל אֲדוֹן עַל כָּל הַמַּעֲשִׂים בְּרוּךְ וּמְבָרֵךְ בְּפִי כָּל הַנְּשָׁמָה אֵלֵינוּ וְטוֹבוֹ מְלֵא עוֹלָם

איור 4: דוגמה להבחנה בין קמץ גדול לקמץ קטן בשני סידורים

השימוש בשני סוגים של קמץ הוסיף למעשה סימן ניקוד שלא היה בניקוד הטברני. בשיטה החדשה נאלץ הנקדן להחליט אם לסמן את הקמץ שלפניו בקמץ גדול או בקמץ קטן. שיקולים שונים עלולים לגרור מחלוקות בזיהוי הקמצים. כך למשל שונה פרשנותו של קמץ שלפני חטף קמץ בשני הסידורים שהזכרנו, וכפי שמודגם בראש איור 5.

סידור קורן קמץ גדול קמץ קטן נוסח ספרד	רַבַּת יִשְׂרָאֵל קמץ גדול קמץ קטן נוסח אשכנז
פֶּאֶר וְכְבוֹד נֹתָנִים לְשִׁמּוֹ צִהְיָה וְנָה לְזִכְר מַלְכוּתוֹ קָרָא לְשִׁמְשׁ וַיִּזְרַח אוֹר רָאָה וְהִתְקִין צוּרַת הַלְבָנָה. וְעַל נִפְלְאוֹתָיֶךָ וְטוֹבוֹתֶיךָ שֶׁבְכָל עֵת, עֶרֶב וּבֹקֶר וְצֹהָרִים	פֶּאֶר וְכְבוֹד נֹתָנִים לְשִׁמּוֹ צִהְיָה וְנָה לְזִכְר מַלְכוּתוֹ קָרָא לְשִׁמְשׁ וַיִּזְרַח אוֹר. רָאָה וְהִתְקִין צוּרַת הַלְבָנָה. נִפְלְאוֹתֶיךָ וְטוֹבוֹתֶיךָ שֶׁבְכָל עֵת, עֶרֶב וּבֹקֶר וְצֹהָרִים. הַטּוֹב כִּי לֹא
קָדְשִׁי קְדָשִׁים ... בְּצַפּוֹן. וְכָל בֶּרֶךְ לְךָ תִּכְרַע וְכָל קוֹמָה לִפְנֵיךָ תִּשְׁתַּחֲוֶה וְכָל הַלְבָבוֹת יִירָאוּךָ וְכָל קֶרֶב וְכָלִיּוֹת יִמְרוּ לְשִׁמְךָ נִדְבֵי שְׂכָתוֹב כָּל עֲצֻמְתֵי תַאמְרָנָה יִהְיוּ מִי כְמוֹךָ	קָדְשִׁי קְדָשִׁים ... בְּצַפּוֹן. לְךָ תִּשְׁתַּחֲוֶה, וְכָל בֶּרֶךְ לְךָ תִּכְרַע, וְכָל קוֹמָה לִפְנֵיךָ תִּשְׁתַּחֲוֶה, וְכָל הַלְבָבוֹת יִירָאוּךָ, וְכָל קֶרֶב וְכָלִיּוֹת יִמְרוּ לְשִׁמְךָ, כִּדְבַר שְׂכָתוֹב כִּי עֲצֻמְתֵי תַאמְרָנָה: יִהְיוּ מִי כְמוֹךָ, מְצִיל עַנּוּ

איור 5: מחלוקת בין שני הסידורים בעניין קמצים

המחלוקת בעניין הקמצים היא גם בקטגוריות נוספות: במימוש קמץ שלפני קמץ קטן (כמו בתעבֵלם); במימוש הקמץ הראשון בשתי הצורות הנדירות קְדָשִׁים, שְׁשָׁשִׁים; וכן במימוש שתי היקרויות מסוימות ונדירות של המילה כָּל, שבהן

המסורות הספרדיות ממשות את הקמץ בקמץ גדול: "כָּל עֲצֻמוֹתֶיךָ" (תהלים לה 10); כָּל אֲחֵי־יָשׁוּן (משלי יט 7).²² מערכת שיקולים שונה מכתובה את הניקודים שבסידורים הנזכרים: השיקול המרכזי לפסיקתם של מנקדי סידור "קורן" הוא שיקול דקדוקי.²³ לעומת זאת הכרעתם של מנקדי "רינת ישראל" (וסידורים אחרים כמו "עבודת השם") מתבססת על מסורות ההגייה.²⁴ השאלה שנרצה לדון בה עכשיו היא מה עדיף: דקדוק או מסורת? תחילה נביא טיעונים דקדוקיים לנושא (I), ובהמשך נביא גם שיקולים של מסורת (II).

I. טיעונים דקדוקיים

1. מטיעוני בעלי דקדוק בעניין הקמץ

1.1 הטיעון הדקדוקי המקובל: קמץ שלפני חטף קמץ או קמץ שלפני קמץ קטן הוא קמץ קטן, שכן מקורו ב־/u/ פרוטושמית קצרה שהתגלגלה בעברית ל-[o].²⁵ בפשטות ההסבר הוא:

כשם שמתכן קיבלנו את תְּכִנִּית ומקִדֵּש קיבלנו את קִדְשִׁי או את קִדְשׁוֹ, והקמץ השתנה ל-[o], כך גם מתֹאֵר נקבל את תֹּאֲרוֹ ומפַּעֵל נקבל את פַּעֲלֶךָ. לכן לדעת מרדקדקים אלה יש לממש קמץ מסוג זה בקמץ קטן – [o].²⁶

1.2 טיעון דקדוקי נוסף: בדרך כלל סימן תנועה הזהה לתנועת החטף שאחריו נהגה בתנועת החטף, בתנועה קטנה: נִעְרַר (הפתח בנו"ן כתנועת _), נֶאֱמַן (הסגול בנו"ן כתנועת _). לפי קו מחשבה זה יש להגות את הקמץ שלפני חטף קמץ בקמץ קטן,

- 22 ר' דוגמות למחלוקת בין הסידורים בחלק התחתון של איור 5. מן הראוי להזכיר שאקון מצאה אצל חלק מיוצאי מרוקו שהוגים את הקמצים הראשונים בצורות קִדְשִׁים, שְׁשִׁים בקמץ קטן. אולם אלו יוצאים מן הכלל נדירים, שכן כל שאר העדות הספרדיות הוגות אותם בקמץ גדול (אקון תשע"ג).
- 23 בנספח לסידור "קורן" נוסח ספרד כתוב: "אימצנו את הכרעתו של ר' אליהו קורן וקבענו את סוג הקמץ לפי הסברה הדקדוקית" (סידור קורן 2010, עמ' 846). בהרחבה ר' אריאל תשע"א א.
- 24 במבוא לסידור "רינת ישראל" מצהיר הרב טל כי השאיר את הקמצים שבהם דנו קמצים גדולים, ונימוקו: "... סמכנו על המסורת הבלתי־מעורערת של כל הקהילות המבחינות מקדמת דנא בין קמץ גדול לקמץ קטן".
- 25 בנרדוד תשי"ח, עמ' 29; מורג תשכ"ג, עמ' 102 (ומורג מביא לתימוכין את קאהלה); ייבין תשמ"ה, עמ' 377, 57 ואילך.
- 26 ועל טיעון דקדוקי כזה מעיר אלינר שמילים כמו מִחְרַת שמקורו ב־מֶחֶר (ולא מֶחֶר!) אינן מתאימות לכלל, ולכן לכל הדעות יש לקרוא בקמץ גדול (אלינר תשכ"ה, עמ' 17).

כי ברור שאת החטף קמץ הוגים [o], ולכן את הקמץ בנו"ן של מילה כמו נַעְמִי יש להגות כמו את הקמץ שבחטף שאחריו [noʃo' mi], וכך גם בצורות כמו פַּעְלִי [poʃo' li], צִהָרִים [tsoho' raim], מַחֲרַת [moħo' rat].

המקור לטיעונים אלה הם הניתוחים הדקדוקיים משל גזניוס וברגשטרסר, ובעומק הדברים מסתתרת ההנחה שמקורה בדקדוק משווה של השפות השמיות, ולפיה גם התנועות העבריות התפתחו והתגלגלו משלוש תנועות קצרות וארוכות. ההסברים האלה חזרו ונשנו בכתביהם של מדקדקים מאוחרים יותר, והוראתם אף נכנסה לספרי לימוד.

ברור שכל הדיונים על תנועות קצרות וארוכות מתייחסים לעברית הקדם-טברנית, שכן גם גזניוס וגם ברגשטרסר מודים שבעברית המנוקדת בניקוד הטברני היו רק שבע תנועות ושלקמץ הטברני הייתה איכות אחת בלבד.²⁷ כאן אין בכוונתנו להתווכח, לא עם ההנחה ולא עם ההסברים שהובאו. אנו מבקשים לדון במערכת התנועות של מסורות העברית החל מהמאה השביעית ועד לעברית של ימינו. העברית שלפני המסורת הטברנית אינה מענייננו.

כנגד השיקולים הדקדוקיים שהעלינו, נביא להלן שיקולים דקדוקיים אחרים שיובילו למסקנה שונה בעניין הקמצים. לפני שנציג אותם נבחר שלצורך פישוט, נכנה במאמר זה את העיצורים שבסיס חיתוכם הוא בגרון [h ʔ] ואת העיצורים שבסיס חיתוכם הוא בלוע [h ʕ] בשם הכללי "גרוניים", ולצורך מאמר זה נכנה את אזור הלוע והגרון בשם "גרון".

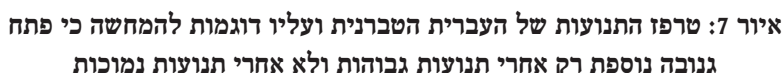
במחקרים פזיולוגיים ואקוסטיים התגלה שגם בסיס החיתוך של התנועות הנמוכות הוא באזור הלוע-גרוני. כלומר ההיצרות בחלל לוע-הגרון משותפת לעיצורים הגרוניים ולתנועות הנמוכות. תגלית זאת מסבירה מדוע בעברית תנועה גבוהה שלפני עיצורים גרוניים מתדמית בבסיס החיתוך לגרונית והופכת לתנועה נמוכה. באיור 6 מובאים תצלומים של פנים הלוע, המראים כיצד גדל בהדרגה המיצר שכיסוי הגרון יוצר עם דופן הלוע האחורי: הוא צר ביותר בחיתוך [h], רחב מעט יותר בחיתוך [ʕ] ורחב עוד יותר בחיתוך [a]. לעומת זאת בחיתוך התנועות הגבוהות אין כלל היצרות בלוע.²⁸

27 בעברית הטברנית ההבדל בין תנועות ארוכות לתנועות קצרות היה רק בין שבע התנועות הרגילות לבין השוואים הנעים והחטופים (ר' למשל בלאו תשמ"ו; לאופר תשס"ט, פרקים 15.1 ו-15.2).

28 ר' לדפוגר 1967, עמ' 66-68; לאופר תשמ"ו, עמ' 39-63; לאופר תשמ"ז; לאופר תשס"ט, עמ' 112-120; לאופר וקונדקס 1981; לאופר ובר 1988. התמונות נלקחו מלאופר תשס"ז.

החוק מודגם באיור 7 שמסורטט בו טרפז שבע התנועות הטברני. ארבע התנועות העליונות בטרפז (חיריק, שורוק, צירי וחולם) הן גבוהות, ובחיתוכן כיסוי הגרון אינו יוצר מכשול בגרון. אם עיצור גרוני מופיע בסוף מילה, חוק הפתח הגנובה מחדיר לפני הגרונית את תנועת העזר הנמוכה [a] שגם בה יש היצרות בגרון. ההסבר הוא פשוט: בתנועה הגבוהה כיסוי הגרון רחוק מדופן הלוע, אך כדי להגיע לחיתוך העיצור הגרוני הסופי, שיש בו היצרות גדולה בגרון, על כיסוי הגרון לנוע הרכה לאחור. חוק הפתח הגנובה נועד להקל על ההגייה בהוספת הגה ביניים של מעבר [a], שאף בו יש היצרות בלוע, אם כי במידה פחותה מאשר בעיצורים הגרוניים (אפשר לדמות זאת לאדם היורד מהשולחן לרצפה ונעזר בשרפרף כדי להקל על הירידה. תנועת [a] מאפשרת מעבר חלק וטבעי מתנועה גבוהה אל העיצור הגרוני).

תנועת העזר של פתח גנוכה מתגנבת רק אחרי תנועות גבוהות, כי אחרי תנועות נמוכות אין צורך בתנועת עזר, שהרי ביצירתן ממילא יש כבר היצרות מסוימת בין כיסוי הגרון לדופן הלוע. הדבר מודגם בחלקו התחתון של איור 7, המראה שחוק הפתח הגנוכה אינו חל כשגרונת באה אחרי תנועות נמוכות (פתח או קמץ; אין בעברית סגול לפני גרונת סופית). במילה כמו מִזְרָח יש קמץ לפני הגרונת הסופית, ומאחר שזו תנועה נמוכה, אין צורך בתנועת העזר של הפתח הגנוכה. מכאן אנו למדים שהקמץ הטברני סימל תנועה נמוכה שבה כיסוי הגרון נע לאחור.²⁹

העובדה הפונטית שבסיסי החיתוך של התנועות הנמוכות ושל הגרונות קרובים זה לזה מסבירה תופעות הידמות נוספות בעברית המתגלות בדוגמות כאלה:

- שווא נע מתחת לגרונת הופך לחטף של אחת מהתנועות הנמוכות: חטף פתח, חטף קמץ או חטף סגול: אֶחָזֶק, חֲמִישִׁי, עָמֹד; אֲנִיָּה, חֲדָשִׁים, עֲפָרִים; אֵמֶת, הָשִׁיבוּ, עָנוּ (נזכיר: בניקוד הטברני אין הבדלים בין הקמצים. כולם מסמלים תנועות נמוכות).
- משקל אֶפְעֹל משתנה למשקל אֶפְעַל ליד גרונות. לדוגמה: אֶשְׁמֹר אבל אֶגְבֶּה, אֶנְבַּח, אֶשְׁמַע; שֹׁמֵרֶת אבל פֹּרֶחֶת, צוֹבֵעֶת, מוֹצַנְחָת.
- בציווי נאמר שְׁמֹר, אבל כשיש גרונת בֶּרַח, שְׁמַע.
- במשקל בָּגֶד אנו הוגים נַעַר, נַחַל.
- אפילו שווא נח עשוי להשתנות לחטף לפני גרונת. לדוגמה: שְׁמֵרֶת אבל שְׁמַעֲתָ, יִדְעֵתָ, לִקְחֵתָ, שְׁכַחֲתָ; וכן נֶאֱחָז, נֶהַמָּה, נֶחָזֶק, נַעֲצֹב.

2. טיעונים דקדוקיים אחרים בעניין הקמץ

2.1 לאחר שהבהרנו כי בעברית יש נטייה חזקה לתנועות נמוכות בסביבת עיצורים גרוניים, נוכל לקבוע שגם במילים שדנו בהן לעיל צריכה להיות תנועה נמוכה. הדוגמות האחרונות הראו שלפני גרונת יש בעברית תנועה נמוכה, ולכן סביר שגם במילים כמו: צָהָרִים [tsaho'raim], נַעֲמִי [nafo'mi], מְחַרֵּת [maho'rat], פָּעֵלוּ [pafo'lo], הקמץ שלפני הגרונת הוא תנועה נמוכה. כלומר הקמץ הוא קמץ גדול ולא תנועה גבוהה מסוג חולם. במבטא הטברני כל הקמצים היו תנועות נמוכות [o]

29 חוק הפתח הגנוכה מתקיים בעברית ללא יוצא מן הכלל בכל מילה המסתיימת בעיצור גרוני. למעשה מדובר רק בעיצורים המסומנים באותיות ה"ע. אמנם גם אל"ף יכולה לסמן עיצור גרוני, אך בעברית אין אפילו דוגמה אחת לפתח גנוכה לפני אל"ף סופית. והסיבה פשוטה: כל אל"ף סופית בעברית מסמלת אם קריאה ולא עיצור. כאמור, אין בעברית אף דוגמה לעיצור גרוני סופי אחרי התנועה הנמוכה סגול.

ולא היה הבדל בהגייתם. לעומתו, במבטא הספרדי שהבחין בין קמץ קטן לגדול, הקמץ שלפני הגרונית חייב להיות תנועה נמוכה, דהיינו קמץ גדול ולא קמץ קטן.

2.2 נוכל לטעון כי בסוגיה שלנו פועל במסורת ההגייה הספרדית חוק בידול (dissimilation), ולכן קמץ שלפני חטף קמץ או קמץ שלפני קמץ קטן הוא דווקא קמץ גדול.³⁰

- כשם שמראש יש לנו ראשון (והתנועות נבדלות זו מזו)
 - כשם שמתוך יש לנו תיכון (והתנועות נבדלות זו מזו)
 - כשם שמחוצ יש לנו חיצון (והתנועות נבדלות זו מזו)
- נוכל לטעון שבקמץ באות צד"י של צִהְרִים יש בידול מתנועת החטף שאחריה, והיא מתממשת [a]: צִהְרִים [tsaho'raim], וכך גם נַעְמִי [nafo'mi], מַחְרַת [maho'rat], פַּעְלוֹ [pafo'lo] ועוד.

2.3 הכלל הרגיל בעברית הוא שקמץ בהברה פתוחה לא מוטעמת הוא קמץ גדול, ובמילים קְדָשִׁים וּשְׂרָשָׁיו (וכן במילים כמו נַעְמִי, מַחְרַת ופַּעְלוֹ) יש קמץ בהברה פתוחה לא מוטעמת (כמו במילים שָׁמֵר או כְּתָב). לכן, לפי הכלל הפשוט הזה, אין סיבה להניח שהקמץ הוא קמץ קטן.³¹ ובאותו עניין:

- כשם שהחולם ביום מתגלגל ל-[a], ואנו מקבלים ימים
- כשם שהחולם בראש מתגלגל ל-[a], כמו בְּרָאשֵׁיכֶם או רָאשִׁים
- כך גם החולם בקדש מתגלגל ל-[a] בקְדָשִׁים
- וכך גם החולם בשֶׁרֶשׁ מתגלגל ל-[a] בַּשְּׂרָשָׁיו.

30 טענת "בידול" דקדוקית דומה לשלנו על מילים כאלה כבר העלה אליעזר בן־יהודה: "ברור הדבר כי הקמץ חטף שלאחריו הוא הגורם, כי קראו את האות שלפני החטף בתנועת פתח, מפני שהיה אולי קשה עליהם הברת שני קולות של חולם קצר זה אחרי זה" (בן־יהודה 1902, עמ' 259). אף הר־זהב סבר ש"על הקדמונים היתה קשה במקצת הגיית שני הגאים של חולם [...] והרחיבו את ההגה o ל-a, ביחוד לפני אות הגרון" (הר־זהב תשט"ז, עמ' 129).

31 בן־חיים מביא את הדיון באקדמיה ללשון בסוגיה זאת, ומצטט את פרופ' מלמד שטען כי "אשכנזים לא הבחינו מעולם בין קמץ גדול לקמץ קטן", ואת הא' ברגרין שאמר "הגיית פעלו הוכנסה לפני 60-70 שנה על ידי ועד הלשון בהשפעת מודקדים אירופיים" (בן־חיים תשנ"ב, עמ' 294-295); ור' גמ אריאל תשע"א, ואת דעמביצער תשע"ב, עמ' צח.

ראינו אפוא שהטיעונים הדקדוקיים אינם חד־משמעיים: חלקם מורים שהקמצים שדנו בהם צריכים להיות קמצים קטנים, וחלקם מורים שהם צריכים להיות קמצים גדולים. נעבור עתה לדון בשיקולים של מסורות הגייה לעניין מימוש הקמצים. כאמור, בעלי המסורת הטברנית ובעלי המסורת הבבלית לא הבחינו בין מה שאנו מכנים קמץ גדול וקמץ קטן. איכות הקמץ שלהם הייתה אחת – [o]. גם לממשיכי המסורות האלה, לאשכנזים ולתימנים, אין כלל בעיה באשר למימוש הקמץ, כי גם במסורותיהם לא הבחינו בין קמץ גדול לקמץ קטן. לכן לבעלי מסורות אלה אין כל טעם בהמצאת סימן קמץ חדש. רק לבעלי המסורות הספרדיות, ממשיכות ההגייה של הניקוד הארץ־ישראלי, עלול להיווצר קושי, שכן לפי מסורת מבטאם עליהם לדעת אם את הקמץ שלפניהם יש לבטא [a] או [o] (בקמץ גדול או בקמץ קטן). סימון שני סוגי קמצים עשוי להועיל להם, אך רק בתנאי שיתאים למסורת הספרדית שלהם.

II. שיקולי מסורת

1. עדויות קדומות משל פרשנים ומדקדקים על מבטא הקמץ

החל מהמאה העשירית יש עדויות של עשרות מדקדקים ופרשנים ספרדיים שללא יוצא מן הכלל קובעים בנחרצות כי הקמץ שלפני הקמץ הקטן הוא קמץ גדול.³² הרד"ק כותב למשל: "וְנֶעְמָי מְזוּ הַגִּזְרָה וְלִהְיוֹת עַל הַעֵי"ן הוֹסֵב הַקֶּמֶץ חֹטֵף תַּחַת הַעֵי"ן וְהוֹנֵן בְּקֶמֶץ רַחֵב כְּמִשְׁפָּט" (קמחי תשכ"ו, קנז, א). כך סבורים אף מדקדקים הנחשבים לאשכנזיים.³³ אסתפק בדוגמה מהרשב"ם:

וגם לא תינקד חטף קמץ [...] אבל נהפך החטף קמץ להיות באות אהח"ע ואות שלפניה פתוחה [ההדגשה שלי; וכוונתו לומר שהאות שלפניה קמוצה!] [...] כגון מן אהל יאמר אהל [...] מן תאר יאמר תארם [איכה ד 8] [...] זהרו [...] פעלו וכן כלם.³⁴

32 כמו ר' יהודה חיוג' (ספרד, עמ' 946–1012), ר' יונה בן ג'נאח (ספרד; סוף המאה העשירית עד מחצית המאה האחת־עשרה), ר' דוד קמחי (נרבונא צרפת, עמ' 1160–1235).

33 לדוגמה, ר' שמואל בן מאיר (=הרשב"ם, נכדו של רש"י; במחצית הראשונה של המאה השתיים־עשרה), בעל ערוגת הבשם (שחיבר ר' אברהם ב"ר זוריאל במאה השלוש־עשרה), ר' משה הנקדן (לונדון; המאה השתיים־עשרה), מנחם המאירי והשמשוני (סיכומי דעות מדקדקים כאלה אפשר למצוא אצל אריאל תשע"א ותשע"ב; אצל דעמביצער (תשע"ב, עמ' פ"ג צח) ואצל ייבין תש"ס, עמ' 177–178. ייבין מסכם כי בעיקרו של דבר טיעוני מדקדקי ספרד דומים לאלה של מדקדקי אשכנז.

34 רשב"ם תש"ס, עמ' 21.

ברור מכאן שהרשב"ם מכנה את הקמץ שלפני החטף קמץ במילים המוזכרות "פתח" ושהוא הגה את הקמץ כמו את הפתח [a].³⁵ ייבין מודה שלא מצא בדברי קדמונינו צירוף דקדוקי המסביר כי הקמץ שלפני חטף קמץ או שלפני קמץ קטן הוא קמץ קטן.³⁶

2. עדויות על מבטא הקמץ

2.1 ברשותנו עדויות למעין מבטא ספרדי עוד לפני קבלת מסורות הניקוד:

- במגילות מדבר יהודה מוצאים פעמים רבות כתיב בווי"ו, במקום שבניקוד הטברני אנו מוצאים מה שאנו מכנים "קמץ קטן".³⁷
- בתרגום השבעים מוצאים שקמץ טברני הוא בדרך כלל α , אבל לפעמים הוא גם ω o; למשל שמה של נעמי מתועתק Naomi.
- בהכספלה הקמץ שאנו קוראים קמץ גדול הוא בדרך כלל α , אך הקמץ הקטן הוא בדרך כלל ω .³⁸

2.2 ברשותנו גם עדויות למבטא ספרדי כשכבר קיימת מסורת ניקוד אצל היהודים:

- בכתבי היד משארטר מהמאה העשירית יש תעתיקים באותיות לטיניות, ושם הקמץ שאנו דנים בו מתועתק ב־a (לפי ויינרייך תשכ"ד, עמ' 244-246).
- ילון (תשכ"ד) מצטט תעתיקים שהכין המומר דונין לקראת הוויכוח עם ר' יחיאל מפאריס ב־1240, ושם המילה קָדָשִׁים למשל מתועתקת kaḏassim.

2.3 עדויות מכתבי יד מנוקדים ישנים

בדיקות מדוקדקות של כתבי יד מנוקדים עתיקים מעלות שהמסורת הספרדית היא בת דורות רבים.³⁹ באיור 8 מובאת דוגמה לכתב יד מפארמה מהמאה הארבע-עשרה של ספר תהלים המכיל כתב עברי מנוקד, ובין השורות יש אף תרגום ללטינית. הניקוד של המילה באהליך מורה בבירור שהגייתו של המנקה היא ספרדית [beʔaholexa].⁴⁰

35 הוכחות מכתבי רש"י, רשב"ם ור"ת שלא הבחינו בהגייה בין קמץ לפתח (וגם לא בין סגול לצירי) אספתי ופרסמתי בלאופר תשס"ג.

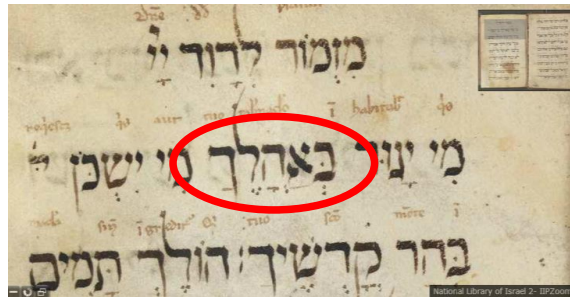
36 ייבין תש"ס, עמ' 181-182.

37 ייבין תשמ"ה, עמ' 377; למשל תַּעֲבֹדִם שבעשרת הדיברות שלנו כתוב במגילות תעובדם.

38 מורג תשכ"ג, עמ' 104.

39 ר' למשל בן־טולילה תשמ"ט; קציעה כ"ץ, תשל"ז; צורבל תשס"ד.

40 הצילום באדיבות המכון לכתבי יד של הספרייה הלאומית.

איור 8: דוגמה לכתב יד מפארמה מהמאה ה-14 של ספר תהלים המכיל כתב עברי מנוקד, ובין השורות יש תרגום ללטינית

2.4 מסורות חיות של הגיית הקמץ

בשנות השישים והשבעים של המאה הקודמת זכיתי להקליט למפעל מסורות הלשון של עדות ישראל רבנים בעלי מסורות ספרדיות חיות. ללא יוצא מהכלל העידו כולם שהקמץ שאנו דנים בו הוא קמץ גדול. כשביקשתי כללים להבחנה בין קמץ קטן לקמץ גדול, אמרו הרבנים שזאת המסורת שבידיהם. כשהפצתי בהם ובכל זאת ביקשתי כללים, נענו מקצתם ונתנו לי כלל פשוט אחד: "כל קמץ מוטעם, ואפילו במתג, יש לממשו כ-[a]". הם הדגימו זאת בדפוסי החומשים שהציגו לי: צֶהְרִים; תַּעֲבֹדִם; יִרְבְּעִם; קֶדְשִׁים; שְׂרָשִׁי; פְּדֻרְבְּנוֹת; וְאִנְיֹת; כָּל עֲצֻמוֹתִי; כָּל אַחֲרֵי־שׁ. כלל זה כבר נתנו למעשה מדקדקים קדומים. למשל רד"ק בפירושו על שְׁמֶרָה נִפְשִׁי: "השי"ן נקרא בקמץ רחב, ו'געי'א' עם הקמץ, להורות כי כן נקרא ולא בקמץ חטף (תהלים פו 2)".⁴¹

ג. מה עדיף: דקדוק או מסורת?

תפקיד הדקדוק הוא לבסס את מסורת הקריאה, ולא להיות נגדה.⁴² לכן ברור שאם דקדוק סותר את המסורת יש לנהוג לפי המסורת. ברשותי מקורות רבים שזאת מסקנתם. כאן נסתפק במסקנתו של אליעזר בן-יהודה, שעסק בעניינינו ממש, ואצטט חלק מדבריו במאמרו "בדבר קריאת קמץ שלפני קמץ חטף":

41 מראי מקום לתיאורים של המבטאים העבריים שבפי עדות ישראל השונות הבאנו בהערות 15-18 לעיל.

42 ר' מורג תשכ"ג, עמ' לו, הערה 6.

אני מודה כי במקום שאני מוצא מסורה, קריאה מקבלת דור מדור, אני דוחה מפניה כל ההלכות וכל הדינים וכל ההגיון של הדקדוק. לו היו הלשונות, ולשונו בכלל, הגיוניות [...] ובכן, כמדמני שגם הטוענים בשם הדין וההגיון הדקדוקי, יודו על כרחם, שבמקום שיש מסורה אמיתית, רצוני לאמר קריאה מקבלת דור מדור, עד הדורות בזמן שהלשון היתה עוד חיה בפי העם, שם בודאי הקריאה הזאת מכריעה את הכף נגד הגיון הדקדוק.⁴³

במקרה שלנו עמדה לפנינו מצד אחד סברה דקדוקית שנשענה על גלגולים מהשפה הפרוטושמית, והוכחנו שאין לייחס לה משקל רב, כי אפשר להעמיד כנגדה שיקולים דקדוקיים אחרים חזקים ממנה. מצד שני עומדת לפנינו המסורת הספרדית, והיא מכריעה, שכן זאת מסורת בלתי מעורערת של כל הקהילות המבחינות בין קמץ קטן ובין קמץ גדול, והיא מגובה בתעתיקים ובעדותם של פרשנים ומדקדקים החל מהמאה העשירית ועד ימינו אלה. לכן כל שיקול דקדוקי (גם אם הוא הגיוני) מתגמד לעומת טיעון של מסורת יציבה ומתועדת היטב. שיקול דקדוקי, אפילו הוא נכון, אינו דוחה את שקיבלנו במסורת איתנה שאין עליה עוררין. לכן ברור כי מסורת עדיפה על דקדוק.

למי מיועד סימן הקמץ החדש?

מבטאים תימניים ואשכנזיים אינם מבחינים בין מה שאנו מכנים קמץ קטן וקמץ גדול, לכן סימון שני סוגי קמצים מיותר עבורם.⁴⁴ לעומתם ככל ההגיות הספרדיות קיימת הבחנה בין הקמצים, וסימון שני סוגי קמצים עשוי לסייע בקריאה, אך בתנאי שהוא מתאים למסורת.

בטבלה של מבטאי העברית בתימינו הזכרנו גם את המבטא החדש – המבטא הליטורגי הישראלי הלא-מזרחי (מבטא 4 בטבלה 1). הבהרנו שמבטא זה הוא המכנה המשותף הנמוך של המבטא האשכנזי ושל המבטא הספרדי, כי הוא מתאים מבחינת מערכת העיצורים בעיקר למסורת האשכנזית (מצד אחד הוא איבד את הלועיות ואת רוב הנחציות, אך מצד שני הוא לא שימר את ההגייה האשכנזית של ת), אך מבחינת מקום הטעם ומערכת התנועות הוא מתאים דווקא למסורת הספרדית. מכיוון שמבטא זה שומר על מערכת התנועות הספרדית ואף מבחין בין קמץ קטן ובין קמץ גדול, מן הראוי שגם בסוגיית תנועת הקמץ תישמר המסורת

43 בן-יהודה 1902, עמ' 259, ותודה לחנן אריאל שהפנה אותי למאמר הזה. אף אלינר (תשכ"ה) מביע אותו רעיון.

44 אף יוצאי פרס, בוכרה ודאגסטן אינם מבחינים בין קמץ גדול לקטן (ויינברג 1968, עמ' 152, הערה 4).

הספרדית. כלומר בהגייה הליטורגית הישראלית הלא-מזרחית יש לדאוג לבטא את הקמץ הראשון במילים כמו **צִהְרִים**, **מִחְרָת**, **תַּעֲבֹדֶם** ו**קְדָשִׁים** בקמץ גדול. ההוגים אותו בקמץ קטן מבטאים למעשה הגייה שלא הייתה קיימת באף אחת מעדות ישראל.

עד כאן לא עסקנו בשני המבטאים הלא-ליטורגיים הנוהגים בעברית המדוברת.⁴⁵ כאשר להם נזכיר את הדיון המובא באתר האקדמיה ללשון העברית בסוגיית ההגייה של מילים שיש בהן הרצף קמץ וחטף קמץ, כמו במילים **צִהְרִים**, **מִחְרָת**, **מִחְרָתִים**, **פְּעָלִי**, **נַעֲמִי**. באתר נאמר שהחטף קמץ נהגה לעולם [o], ואילו הגיית הקמץ שלפניו שנויה במחלוקת, כי יש ההוגים אותו בקמץ קטן [o] ויש ההוגים אותו בקמץ גדול [a]. מסקנתם היא: "שתי ההגיות האלה יש להן על מה שישמכו, ואין סיבה לפסול אחת מהן".⁴⁶

איי-הכרעת האקדמיה בין האפשרויות נבעה לדעתי מהסתירה שבין המסורת לבין מה שמקצת דוברי העברית נוהגים בפועל. לדעתי נולד הנוהג החדש מטעות של מדקדקים, שקיבלו את טענת הגלגולים ופסקו שהקמץ במילים כמו **צִהְרִים**, **מִחְרָת**, **מִחְרָתִים**, **פְּעָלִי**, **נַעֲמִי** הוא קמץ קטן. טעותם הייתה להוראה בספרי הדקדוק של בתי הספר, והתוצאה היא שכמה מדוברי העברית המדוברת התרגלו במשך כשלושה דורות לרבר בהגייה שלא הייתה קיימת מעולם בשפה העברית.

מכל מקום פסיקת האקדמיה נוגעת רק להגייה של העברית המדוברת הלא-ליטורגית (טבלה 1 סעיף ב2). כאשר להגייה הליטורגית אין ספק שכל ההגיות הקשורות למסורת הספרדית, ובכלל זה המבטא הישראלי הלא-מזרחי (טבלה 1 סעיפים א2, א4 וב1) – כולן נדרשות להגות את הקמץ במילים כמו **צִהְרִים**, **מִחְרָת**, **מִחְרָתִים**, **פְּעָלִי**, **נַעֲמִי** בקמץ גדול. כך היא המסורת הבלתי מעורערת הספרדית, וראינו שאפילו שיקולים דקדוקיים רבי משקל תומכים בהגייה כזאת ומורים עליה. לעניין העברית הליטורגית נזכיר את הצהרתו של הרב שלמה טל ז"ל, עורכו של הסיודר "רינת ישראל", כי השאיר את הקמצים שבהם דנו קמצים גדולים, ונימוקו: "[...] סמכנו על המסורת הבלתי-מעורערת של כל הקהילות המבחינות מקדמת דנא

45 הם הובאו בתחתית טבלה 1, ב'ב, וב'ב2. בין השאר דן בהם גלינרט (1989, עמ' 3).

46 ר' באתר האקדמיה:

http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/SugyotBelvrit/Pages/24031002.aspx
 שרביט מסכם התפלמסיות בדבר המבטא הנכון והרצוי במשך דורות, ואף את ההחלטה הברורה של 'ועד הלשון העברית' מ-1913 בדבר אימוץ המבטא הספרדי-מזרחי (שרביט תשנ"ב, עמ' 334). ובאשר לדיון ועד הלשון בתרע"ג בשאלה איזה מבטא רצוי להנהיג בעברית המתחדשת בדיבורה כתב בן-חיים: "כבר הייתה 'ההברה הספרדית', זאת אומרת הגיית התנועות כדרך הספרדים, למציאות" (בן-חיים תשנ"ב, עמ' 315). ור' בעניין זה גם את עופר תשס"ח.

בין קמץ גדול לקמץ קטן ('הברה ספרדית') ועל עדותם של הקדמונים המעידים כי קמצים אלה – קמץ רחב הם.⁴⁷ כבר ראינו שהשיקול המרכזי לפסיקתם של מנקדי סידור "קורן" הוא שיקול דקדוקי באמרום "אימצנו את הכרעתו של ר' אליהו קורן וקבענו את סוג הקמץ לפי הסברה הדקדוקית".⁴⁸ בעניין זה ראוי שנקבל את פסיקת הרמב"ן: "והגהת ספרים בסברא - עבירה גמורה, וראוי לנדות עליה".⁴⁹ לכן, למרות כוונתם הטובה של מתקני הניקוד של סידור "קורן" נוסח ספרד, מעשיהם אינם רצויים, שכן הם עלולים להוביל לשיבושי הגייה של המתפללים שכוונתם לדייק בלשונם. בקשתי אפוא במאמר זה ממנקדי סידור "קורן" נוסח ספרד לתקן את ניקודי הקמץ שלהם בהתאם למסורת המתאימה.

נסכם את דברינו מתוך עיון נוסף בטבלה 1 לעיל: ברור שבכל ההגיות הליטורגיות הספרדיות (א) הקמץ הנדון נהגה ככל קמץ בהברה פתוחה כ-[a]. יש לממש קמץ כזה אף במבטא הליטורגי הישראלי הלא-מזרחי (א4), שכן התנועות בהגייה כזאת הן במבטא ספרדי ודוברים במבטא כזה הרי מבחינים בין קמץ גדול לקמץ קטן. באשר להגיות הלא ליטורגיות בעברית המדוברת (ב2-2) – אמנם האקדמיה אישרה לממש את הקמץ הנדון בקמץ קטן או בקמץ גדול, אך אנו ממליצים להגות גם אותו בקמץ גדול, אף שרבים כבר התרגלו להגותו בקמץ קטן.

רשימת הקיצורים

אלדר תשל"ט = אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורות ספרד, א: ענייני הגייה וניקוד (עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט

אלדר תשמ"ט = אילן אלדר, "מסורות ההגייה של העברית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 9-36

אלדר תשנ"ד = אילן אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורייית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד

אלדר תשע"ד = אילן אלדר, "לשאלת מקורותיה של מסורת ההגייה האשכנזית", מסורות טז-יז (תשע"ד), עמ' 53-68

47 סידור רינת ישראל תשס"ז, במבוא.

48 בנספח לסידור קורן 2010, עמ' 846 (ההדגשה שלי).

49 חידושי הרמב"ן למסכת ב"ב קלד, ע"א, בדיבור המתחיל ה"ג, ירושלים תרפ"ט.

אלינר תשכ"ה = אליעזר אלינר, "על הגיית קמץ רחב (גדול) לפני קמץ חטוף", המעין (תשכ"ה), עמ' 16-17

אריאל תשע"א א = חנן אריאל, "על סימון הקמצים, השוואים וההטעמה בסידור קורן", באתר: <http://www.academia.edu/1546773>

אריאל תשע"א ב = חנן אריאל, "הגעה וקביעת סוג הקמץ – מחלוקת מוקדקי ספרד", מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר' זר וי' עופר, ירושלים תשע"א, עמ' 21-43

אקון תשע"ג = נטלי אקון, "כיצד קראו יהודי מרוקו את הצורות 'קדשים' ו'שרשים'?", הרצאה בקונגרס העולמי השישה-עשר למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ג

בלאו תשמ"ו = יהושע בלאו, "המסמנות התנועות בניקוד הטברני הבדלים כמותיים?", מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ע פרידמן ומ' גיל (תעודה, ד), תל-אביב תשמ"ו, עמ' 137-141

בלאו תש"ע = בלאו יהושע, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע

בנרוד (פאירשטיין) תשי"ח = אבא בנרוד (פאירשטיין), "מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 7-35; 110-136

בן-חיים תשי"ג = זאב בן-חיים, "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 89-96

בן-חיים תשט"ו = זאב בן-חיים, "לתיאורה של העברית כפי שהיא מדוברת", תרכין כד (תשט"ו), עמ' 337-342

בן-חיים תשל"ז = זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים (תשי"ז) תשל"ז

בן-חיים תשנ"ב = זאב בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב

בן-טולילה תשמ"ט = יעקב בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון, יד), ירושלים תשמ"ט

בן-יהודה 1902 = אליעזר בן-יהודה, "בדבר קריאת קמץ שלפני קמץ חטף", השקפה לד (1902), עמ' 259

ברגשטרסר תשמ"ב = גוטהלף ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית על-יסוד המהדורה העשרים ושמונה של הדקדוק העברי לווילהלם גזניוס שעובר ביד א' קאוטצש, תרגם מגרמנית מרדכי בן-אשר, מהדורה ב מתוקנת בידי יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ב

גזניוס 1910 = Wilhelm Gesenius, *Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, trans. = 1910 A. E. Cowley, Oxford 1910

גלינרט 1989 Lewis Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge = 1989 (http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-hebrew-language-and-linguistics/ashkenazi-pronunciation-tradition-modern-EHLL_COM_00000431)

גלינרט 2013 Lewis Glinert, "Ashkenazi Pronunciation Tradition: Modern", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. Geoffrey Khan, Brill Online 2013

דעמביצער תשע"ב = נפתלי צבי דעמביצער, ספר הברת החסידים על הברת בני פולין, גאליציא, אונגארן, רומעניא ואוקריינא, לונדון תשע"ב
דותן תשכ"ז = אהרן דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז

דותן תשנ"ב = אהרן דותן, "ענייני הגייה בתפילה ובקריאת התורה", ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, בעריכת 'גלוסקא וצ' קיסר, רמת גן תשנ"ב, עמ' 68-76

היימנס 2013 Shai Heijmans, "The Palestinian Vocalization", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. Geoffrey Khan, Brill Online 2016 (http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-hebrew-language-and-linguistics/vocalization-palestinian-EHLL_COM_00000179?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopedia-of-hebrew-language-and-linguistics&s.q=The+Palestinian+vocalization)
(or: https://en.wikipedia.org/wiki/Palestinian_vocalization)

הנשקה 2013 Yehudit Henshke, "Sephardi Pronunciation Traditions of Hebrew", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. Geoffrey Khan, Brill Online 2013

(http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-hebrew-language-and-linguistics/sephardi-pronunciation-traditions-of-hebrew-COM_00000016)

הריזהב תשט"ז = צבי הריזהב, דקדוק הלשון העברית מימות ילדותה עד הזמן שפסקה מלחיות בפיה של האמה: בהסקת מסקנות לשון שבימינו, ב, תל-אביב תשט"ז

ויינברג 1968 Werner Weinberg, "The Qamāṣ Qāṭān Structures", *Journal of Biblical Literature* 87, 2 (1968), pp. 151-165 (<http://www.jstor.org/stable/3263345>)

- וויינרייך תשכ"ד = מאקס וויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית", לשוננו כח (תשכ"ד), עמ' 131-147, 230-251, 318-339
- ז'ואו ומוראוקה 1993, Paul Joüon and Takamitsu Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 1993
- יהלום תשמ"ח = יוסף יהלום, "הניקוד הארצישראלי: המחקר והישגיו", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 112-143
- יבין תש"ם = ישראל יבין, "שינוי איכות של חטפים", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 163-184
- יבין תשמ"ה = ישראל יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- יבין תשס"ג = ישראל יבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג
- ילון תשכ"ד = חנוך ילון, "הגייה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שלאחריו", קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים תשכ"ד, עמ' 16-37
- ילון תשל"א = חנוך ילון, פרקי לשון העברית, ירושלים תשל"א
- כאן 1997, Geoffrey Khan, "Tiberian Hebrew Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, 1, ed A. S. Kaye, Eisenbrauns 1997, pp. 85-102
- כאן 2013, Geoffrey Khan, "Biblical Hebrew: Pronunciation Traditions", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. Geoffrey Khan, Brill Online 2013 (http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-hebrew-language-and-linguistics/biblical-hebrew-pronunciation-traditions-SIM_000576)
- כאן 2015, Geoffrey Khan, *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. Geoffrey Khan, Brill Online 2015 (<http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-hebrew-language-and-linguistics>, 2015)
- כ"ץ תשל"ז = קציעה כ"ץ, מסורות הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה (עדה ולשון, ב), ירושלים תשל"ז
- כ"ץ תשמ"א = קציעה כ"ץ, מסורות הקריאה של קהילת ארם-צובא (חלב) (עדה ולשון, ז), ירושלים תשמ"א
- לאופר תשמ"ו = אשר לאופר, "ההגאים הלועיים", מחקרים בפונטיקה: דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שביעי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 39-63

- לאופר תשס"ז = אשר לאופר, "לדרכי תיאור הנחציות בעברית ובערבית", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 423-438
- לאופר תשס"ג = אשר לאופר, "הרהורים על ההגייה הקדם-אשכנזית", קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טולילה, בעריכת ד' סיוון ופ' הלוי-קירטצ'וק, באר שבע תשס"ג, עמ' 259-275
- לאופר תשס"ז = אשר לאופר, "הלוע והגרון בדיבור – צילומי פנים הלוע באמצעות סיבים אופטיים", סרטון שנערך במעבדות הלשון של האוניברסיטה העברית בתשנ"ז, הקישור אליו: <http://vimeo.com/56844267>
- לאופר תשס"ט = אשר לאופר, פרקים בפונטיקה וברישום פונטי, ירושלים תשס"ט
- לאופר ובר 1988 = Asher Laufer and Tom Baer, "The emphatic and pharyngeal sounds in Hebrew and in Arabic", *Language and Speech* 31, 2, (1988), pp. 181-205
- לאופר וקונדקס 1981 = Asher Laufer and Vana Condax, "The Function of the Epiglottis in Speech", *Language and Speech* 24 (1981), pp. 39-62
- לדפוגר 1967 = Peter Ladefoged, *Three Areas of Experimental Phonetics*, London 1967
- מורג תשכ"ג = שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג
- מורג תשכ"ח = שלמה מורג, "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 857-837
- מורג 1972 = Shlomo Morag, "Pronunciations of Hebrew", *Encyclopedia Judaica*, 13, Jerusalem 1972, pp. 1120-1145
- מורג תש"ן = שלמה מורג, "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", קתדרה 56 (תש"ן), עמ' 70-92
- מורג תשנ"א = שלמה מורג, "קהילות ספרד ומסורת ההגייה של טבריה: התקופה הראשונה", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 203-229
- מורג תשנ"ג = מורג שלמה, "המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד", פעמים 53 (תשנ"ג), עמ' 4-17 [http://www.ybz.org.il/_Uploads/dbs/AttachedFiles/Article_53.1\(1\).pdf](http://www.ybz.org.il/_Uploads/dbs/AttachedFiles/Article_53.1(1).pdf)
- סגל תרפ"ח = משה צבי סגל, יסודי הפונטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח
- סידור קורן 2010 = סידור קורן, נוסח ספרד, מוגה ומבואר בידי הרב דוד פוקס, מהדורה שלישית, ירושלים 2010

סידור רינת ישראל תשס"ז = סידור רינת ישראל, נוסח אשכנז, ערוך בידי הרב שלמה טל, מהדורה שלישית, ירושלים תשס"ז

עופר תשס"ח = עופר יוסף, "ראשיתו של המבטא הישראלי", שערי לשון: מחקרים בלשון עברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למ' בראשר, ג, בעריכת א' ממזן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 166-175

צורבל תשס"ד = תלמה צורבל, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד

קמחי (רד"ק) תשכ"ו = דוד קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטטענבערג, ירושלים תשכ"ו

רשב"ם תש"ס = ר' שמואל בן מאיר, דייקות מרבנו שמואל, מהדורה ביקורתית מאת רונאלה מרדלר, ירושלים תש"ס

שרביט תשנ"ב = שמעון שרביט, "מבטאיה של העברית לאור הספרות הרבנית לדורותיה", ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, בעריכת י' גלוסקא וצ' קיסר, רמת גן תשנ"ב, עמ' 316-337